

Жумабаева А.А.

Р.Б. Сүлейменов атындағы шығыстану институты докторанты,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: zhaigerm@gmail.com

**КӨНЕ ТҮРКІ ЖАЗБА ӘДБИЕТІНДЕГІ
«ЫРЫҚ БІТІГ» КІТАБЫНЫҢ ОРНЫ**

Көне түркі жазбасының бітік мәтінімен жазылған соғды, орта ұйғыр, манихей, сирия, тибет және араб графикалық және басқа да көптеген ескерткіштері бар. Ескерткіштердің Орхоннан бастап Дунайға дейін, Якутиядан бастап Гобиге дейін орасан зор таралуы анықталған. Көне түркі жазба ескерткіштері түркі тілдес халықтардың жазба тарихының маңызды буынын құрайды. Осы түркі жазбасының қайталанбас және бірегей ескерткіштерінің бірі «Ырық бітіг» жазбасы болып табылады. Мақалада Еуразия кеңістігіндегі көне түркі бітік жазулы ескерткіштерінің ішінде өте сирек кездесетін қолжазба нұсқасымен сақталынған «Ырық бітіг» туындысына қатысты зерттеулер қарастырылады.

Түйін сөздер: түркі жазбалары, дүниетаным, манихей діні, түркілер, «Ырық бітіг» кітабы.

Zhumabayeva A.A.

Institute of Oriental Studies named after R.B. Suleimenova, doctoral student,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: zhaigerm@gmail.com

The role of the book “Yrk Bitig” in the ancient Turkic written literature

There are many monuments of ancient Turkic writing written by the text of Sigdi, Middle Uighur, Manichaeism, Syrian, Tibetan and Arabic script, and others. A huge area of distribution of monuments has been established: from Orkhon to the Danube, from Yakutia to the Gobi. Monuments of the ancient Turkic writing constitute an important link in the history of writing of the Turkic-speaking peoples. One of the unique and unique monuments of Turkic writing is “Yrk Bitig”. This article is devoted to the study of ancient Turkic written monuments, the author examines the areas of finding sites and reveals the history of the study of “Yrk bitig” (Book of divination).

Key words: Turkic writing, world view, Manichaeism, Turks, book “Yrk Bitig”.

Жумабаева А.А.

докторант, Институт востоковедения имени Р.Б. Сүлейменова,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: zhaigerm@gmail.com

Роль книги «Ырық битиг» в древнетюркской письменной литературе

Существует множество памятников древнетюркской письменности, написанных текстом битигом согдийской, среднеуйгурской, манихейской, сирийской, тибетской и арабграфической и другие. Установлен огромный ареал распространения памятников: от Орхона до Дуная, от Якутии до Гоби. Памятники древнетюркской письменности составляют важное звено в истории письменности тюрко-язычных народностей. Одним из неповторимых и уникальных памятником тюркской письменности является «Ырық битиг». Данная статья посвящена исследованию памятников древнетюркской письменности, автор рассматривает регионы нахождения памятников, а также раскрывает историю изучения «Ырық битиг» (Книга гаданий).

Ключевые слова: тюркская письменность, мировоззрение, манихейство, тюрки, книга «Ырық битиг».

Палеография тұрғысынан ежелгі түркі жазбасына жақын б.з.д. V-III ғ. жазбалар Қазақстанда – Есікте және Қырғызстанда – Талас, Балықшы т.б. жерлерде табылған. Түркі бітік хаттарының ескерткіштері Орталық, Солтүстік және Орта Азияда, сонымен қатар, Шығыс Еуропада табылған. Олжалар географиясы б.з. I мыңжылдықтың (VI-XI ғ.) екінші жартысында түркі тілдес тайпалардың жүріп өткен тарихи жолын көрсетеді, олар өздерінің ежелгі отаны Орталық Азиядан батысқа, оңтүстікке және солтүстікке қарай белсенді орын ауыстырған. Еуразия құрлығының аталған бөліктеріндегі түркі бітік-хаттарының табылған орындары бірнеше белгілі аймақтарға топтастырылады, бұл әр алуан көне түркі мемлекеттік бірлестіктерінің саяси және мәдени орталықтары орналасқан орындар болып табылады. Олардың жалпы саны сегіз.

Моңғолия, Хангай таулы өлкесі. Бұл жерлерде Орхон ескерткіштері пайда болғанға дейін ұзақ уақыт бұрын түркі тайпалары қоныстанған. Хангайда, Орхон және Селенга өзендерінің бойындағы жазықтарда VIII-IX ғасырларда Түркі империясының, Ұйғыр қағанатының ордалары орналасқан (744-840). Бізге дейін әр түрлі қалыпта сақталып жеткені осы мемлекеттердің 10 ірі және 100-ден астам ұсақ ескерткіштері. Ірі ескерткіштердің бірі Күлтегіннің құрметіне, Білге қағанның құрметіне, Тоныкөктің құрметіне, Күлі-Чор құрметіне жазылған жазбалар және Өнгін (Ететмишябгу) ескерткіші болып табылады. Енисей аймағындағы қолжазбалардың маңызды қайнар көзі болып табылады, олардың саны Орта және Жоғарғы Енисей аумағында 190-нан асады (Базылхан, 2003). Сонымен қатар, Шығыс Түркістан аумағында бітіктің қағазға қолданылуының дәлелдері бар, ол басқа ешбір аумақта кездеспеген. Дегенмен, Батыс Түркістанға қатысты бұлай айту қиын, өйткені мұнда жазу екі түрде – Талас және Ферғана жазықтарында кездеседі. Бұл аумақта дөңес қойтастарда отыздан астам айрықша жазбалар және ондаған жартас жазбалары табылған. Тағы бір мысал ретінде Шығыс Еуропаны келтіруге болады. Дон және Еділ өзендерінің арасы, сонымен қатар, Кавказ өңірлері, Кубан өзенінің жоғарғы жағына дейін – өз заманында (VIII-IX ғ.) Хазар қағанаты мекен еткен жерлер. Еділ бұлғарларының аумақтары – Кама және Еділ өзендерінің жағалауында бірнеше жазба табылған. Таулы Алтай да бітіктің тарихи отаны болып табылады – аталған аймақта 100-ден астам ұсақ және көпшілігінің оқылуы қиын немесе мүлдем оқылмайтын түркі жазбалары табылған.

Ежелгі түркі алфавитінің құрылымы фоно-морфемді болып келеді, графикасы жағынан дүниежүзіндегі теңдесі жоқ тамға тәрізді жазба. Түркі Орхон-Енисей жазбаларын оқу мен мазмұнын ашу жұмыстарының ең басында полиглот В. Томсен, көрнекті түркітанушы В.В. Радлов, кейін Дж. Клосон түркі жазбасына тән прототиптердің көп құрамдауышты болуы туралы болжам жасаған (Кормушин, 2004: 31-39). Бірқатар ғалымдардың болжамдарына сәйкес түркі бітіктері шамамен VIII ғасырдың басында тамға тәрізді таңбаларға басқа алфавиттік жүйелердегі таңбаларды қосу, әріптердің курсив тәрізді сызбаларын геометриялық пішіндерге өзгерту арқылы пайда болған.

Ғалымдар оларды зерттеуге біршама кеш, XVIII-XIX және XX ғасырдың басында ғана кіріскен. Түркі жазбасын ғылыми зерттеудің бастамасын XVIII ғасырдың бірінші жартысында Ресей ғылым академиясы жіберген, 1721-1722 жылдары Минусинск қазаншұңқыры жазығында болған Д.Г. Мессершмидт және Ф.И. фон Стралленберг экспедициялары бастаған. Жинақталған материалдар және ескерткіштер туралы мәліметтер кейін Е-32 және Е-37 таңбаларымен 1729 ж. З. Байердің «Санкт-Петербургтегі императордың ғылым академиясының жазбаларында» және 1730 жылы Ф.И. фон Стралленберг еңбектерінде жарияланған. Н.М. Ядринцевтың Моңғолияда 1889 жылы Орхон жазбаларын ашуы көлемді мәтіндерді ғылыми айналымға енгізді, бұл жазбалардың грамматикалық қатары туралы қорытынды жасауға мүмкіндік берді. 1893 жылы дат филологы В. Томсен көне түркі жазбасының мазмұнын ашты. Келесі жылы В.В. Радлов Орхон мәтіндерінің аудармасын жариялап, 1895 жылы өз материалдарынан басқа фин экспедициясының мәліметтерін пайдаланып 40-қа жуық Енисей жазбасының аудармасын жариялады. Ежелгі түркі әдебиетін ғылыми игерудің алғашқы талпыныстарын М. Думтов, Я. Досмухамедов, Ж. Аймауытов, А. Диваев т.б. еңбектерінен байқауға болады. Дегенмен де, өзекті ғылыми ізденістер тек 40-жылдардың ортасында КСРО Ғылым Академиясының Қазақ филиалының жанында тарих, тіл және әдебиет институты ұйымдастырылғаннан кейін ғана басталған.

Ұлы Жібек жолы түрлі діни-нанымның тарауларына себеп болды. Ал миссионерлер өз наным-сенімдерін Жарық әлемнің үлкенді-кішілі елдеріне жеткізіп бақты. Мысалы, Үндістаннан Орта Азия және Шығыс Түркістан арқылы Қытайға буддизм еркін жайылса, Сирия,

Иран мен Араб түбегінен – христиан ілімі, онан соң іле ислам тарады. Ал қиыр шетте – Манихей діні ішке ендеп кірді.

Вавилоннан бастап, Иран және Орта Азиядан сонау Үнді жері мен Қытайға дейін Мани діни бағыты еркін тарай бастады. Бұл діни наным Тигр мен Ефрат екі өзендерінің бойында біздің дәуіріміздің 216 ғасырларында дүниеге келген. Оның негізін Мани салған, кейін «маннихейзм» және «маннихей діні» деп аталады.

Мани сол дәуірдегі зороастризм, христиан мен буддизмнің қай-қайсысы да сол бірден-бір дұрыс діни наным-сенім деп санады, тек кейбіреулердің түсінбеушілігінен өзгеріске ұшыраған дей келіп, өзінің ғана өзгертуге жіберілгенін баян етеді. Ол өзін «Ақиқат құдайының елшісі» деп жариялайды. Сөйтіп Мани арамей негіздеріндегі манихей жазу-сызуын ойлап тауып, ілімін жеті кітап етіп түсірді. Алғашқы діни-наным туындаған кезеңнен-ақ астралды кейіптегі «ақ киімді адамдар» маңызды рөл атқарды (Кызласов, 1999:10). Сонымен, кітап пен ағартушылық манихей ілімінен бастау алды.

Манихей діни ілімінің негізі Құдай мен материяға қатысты екі принципте құрылды. Бұл екеуі де қолға ұстап немесе көруге келмейтіндіктен жарық пен қараңғы немесе ақиқат пен өтірік сынды ұғымда түсіндіріледі. Манихей Фауст: «Мен екі принципті уағыздаушымын, Құдай мен материяны» әрине. Материяға деп, – түрлі зиянды күштерді топтастырсам, ал Құдай Тағалаға барлық ізгі игіліктерді топтастырам» – деген екен (Кызласов, 1999:11).

Өзінің «Шапуркан» атаулы еңбегінде («Шапура Кітабы» 243 жыл) Мани: «Менің діни ілімім әрбір елде, әртүрлі тілде түсінікті болады және алыс- алыс елдерге дейін кең тарайды», – деп жазады (Кызласов, 1999:14). XI-XII ғасырларда манихей дін танушылары бүтін Еуроазиялық құрылықтар кеңістігі мен Атлант мұхитынан Тынық мұхиты маңына дейінгі аралықта насихат жүргізген. 261 жылға таяу манихейлік ілім Мысырда, Мысырдан Солтүстік Африка мен Испанияға, Сириядан Кіші Азия арқылы Грецияға, Иллирия, Италия, Галлияға тарады.

Сондай-ақ батыс провинцияларына Галлия мен Испанияға манихейлік миссия қос тарап – оңтүстік және солтүстік арқылы ішке ендеп кіруі әбден мүмкін болған.

Көне жазбалар мен археологиялық қазба деректеріне сүйенсек, манихейлік ілім Орта ғасырларда түркітілді халықтар арасына да жеткенге ұқсайды. С.Г. Кляшторныйдың айтуынша Қазақстанда тараған түрік-манихей «Қос негізді

қасиетті кітап» кітабының көрсетуі бойынша, он түргеш тайпаларынан қалыптасқан «он оқ халқы» елдеріне де манихей ілімінің жеткені сөз болады (Кляшторный, 1965:10). Нақтылай айтқанда, С.Г. Кляшторныйдың жазуына қарағанда қазақ жерінің Талас және Шу далалы аймақтарында түркі манихей ілімі жайылып, дамыған елді-мекендер болған сынайлы.

Манихейлік ілімнің сан тарау құрылымды болғанына Турфан құжатындағы ежелгі деректер куә. Мысалы, манихей шіркеуінде 360 тұрғын-үй билеушілері – махыстықтар, яғни шіркеу басшылығындағы үшінші дәрежелі билеушілер) жергілікті қоғамдастықтарды басқарды. VII ғасырдың орта тұсында Ертіс жағалауын жайлаған ежелгі кимек тайпалары да манихей ілімін ұстанғаны болғаны белгілі. Ал Ару қағаны (Ариг түрік-манихей мағынасында «таза» дегенді білдіреді) чичиль, чомул, атаулы манихейлік тайпалармен бірге Көк Ертіс төңірегінде бірқатар жыл өмір сүрді. Сол себепті де Ұйғыр қағанатын қамтыған негізгі діни наным-сенімі тура манихей аталуы кездейсоқ емес. Естеріңе сала кетейік, Ұйғыр қағанаты II Шығыс-түрік қағанатын қабылдаған бірден-бір негізгі аймақ.

Манихейлік дәстүрдің қалдығы күні бүгінге дейін саян-алтай түркілерінде, сонымен қатар ханттарда, селькуптерде, келттер мен эвенттерде сақталған. Алтай бурхандықтары Алтайға арнайы келген «ақ киімді адамдардың» тұрғылықты халықты бір Құдайға сенуге шақырғанын жарыса айтады. Хакас таулы өлкесінің манихейліктері Аспанға құлшылық етіп, табынуды ұйғарған. Жертөлелерде, тау-тас қуыстары аңғарларында шамандық ілімге қатыссыз жаппай құлшылығын жалғастырған. Манихейлік ілім жайлы «Қос негізді Қасиетті кітапта» кеңінен айтылады. Солтүстік Моңғолияның ежелгі-түрік руно жазбаларында манихейлік ілім жайында біршама танымдық мағлұматтар берілген.

Басқа да көшпенді түркілерді, шамамен Эмудария мен Қытай елді мекеніне қоныс тепкен чичиль үлгісіндегі киім киген «ақ киімділерді» де манихейліктерге жатқызған. «Ұзын шападылардың» бәрін манихейліктер деп тану үрдісі де сол кезде қалыптасқан көрінеді. «Чичиль» этимологиялық термині парсы тілінен аударғанда «табиғи кір, ластану» мағынасын білдіреді екен (Зуев, 2004: 27). Ю.А. Зуевтің пікірінше, кірлеу Жарық пен Қараңғылықтың араласуынан пайда болған материалдық элемент болып саналады екен. Ластан тазару – материялық дүниеден Жан дүниенді бөлектеп ала білуге талпынысың себепші көрінеді. Материя мен

Қараңғылық әлемінен алыстай түсіп, Жарыққа жақындау үрдісі Жан атаулыға тән құбылыс болуы тиісті екен. Адамзаттық қоғам әлемі – Жарық пен Қараңғылық бөлшектерінің өзара алмасуынан құралған дуалистік әлем. Манихейлік адам Қараңғылық, яғни материяның жаратылысы, сол жан-дүниесін жарық ұшқынына бағыттаған. Тұтыну қабілетімен қатар Жарық сәулесін де таңдай алу мүмкіндігіне ие деген сөз. Яғни адами қалып екіұдай дуалисті жағдайда, яғни қарама-қарсылықты – материалдық және рухани бастауда, қараңғы мен жарықты, қайырымдылық пен зұлымдықтан жаратылған. Жарық қуатының алғашқы мақсаты – Жарық пен Қараңғылықтың арасын ажырату болатын. Бірақ Қараңғылық қарақшылары бұған мүлдем қарсы болып, барынша қарымта жасау арқылы Жарық пен Қараңғыны араластыру мақсатында күресін үзбей жалғастырды. Манихей іліміне сүйене отырып, адамзат қоғамында әлі күнге дейін Жарық пен Қараңғылық арасында өзара айқас жүріп жатыр, адамзат жан дүниесінің сәулелі шақтарына билік ету мүддесінен үміткер саналады (Зуев, 2004: 26).

Хорезімдік данышпан, ежелгі ғалым Абу Райхан Бируни өз дәуірінде (XI ғасырдың алғашқы жартысында) Мани ілімін ұстанушылар қоғамдастығы Самарқанд мұсылмандары арасында болғанын тілге тиек етеді. «Мұсылмандық ілімнен тыс әлемде мани ілімін шығыс түркілер, Қытай, Тибет және Үндістанның кейбір аймақтарының тұрғындары насихаттайды» – деп жазған.

Түркі жазбасының қайталанбас және бірегей ескерткіштерінің бірі «Ырық бітігі» жазбасы болып табылады. Оны британдық археолог А. Стейн Дуньхуан маңындағы «Мың будда үңгірі» ғибадатханалар кешенінен түркі тіліндегі сылап тасталған түркі болжам кітабын – Ырық бітікті тапқан. И.В. Стеблеваның дерегіне сүйенсек, «Ырық бітігі» – ежелгі түркі бітігі, ежелгі Ұйғыр қағанаты ғұмыр кешкен аймақтан табылғанға ұқсайды (Стеблева, 2007: 29). Осы тұста Ұйғыр қағанаты мемлекеттік дін ретінде манихейлік ілімді қабылдаған. Бұл жәйтке байланысты жоғарыдағы ілім тәңірге табынушылық іліміне де жатқызылады.

«Ырық бітігі» кітап өлшемі 13,6 x 8 см 58 қағаз парақтан құралған, мәтіні руна жазбасымен қылқалам көмегімен жазылған, 65 параграф және колофонға бөлінген. Мәтінді зерттеу үдерісінде аталған параграфтарда жорамалдар {ырк}\ мазмұндалғаны анықталған, олардың мәндері келесі сөздермен беріледі: (e)dgü ol «бұл – жақсы»,

{a)ту (e)dgü ol «бұл – өте жақсы», y(a)b(i)z [-y{à}bl{à}q] ol «бұл жаман», aiü'у y(a)bi(a)q ol «бұл – өте жаман» (Стеблева, 2007: 282).

«Ырық бітігі» кітабының мәтінін алғашқы рет 1912 жылы дат лингвисті В. Томсен «Journal of the Royal Asiatic Society» журналының бетіне жарыққа шығарған. Кейін қолжазба мәтінің бөліктері және тұтас мәтіннің өзі бірнеше мәрте қайта басылған (басылымды негізгі жариялаушылар А. фон Габен, Х.Н. Оркун, С.Е. Малов, Т. Текин т.б.). Мәтіннің жекелеген параграфтарын аудару мәселелеріне қатысты көптеген арнайы мақалалар жазылған. Шығыс Түркістан аумағынан табылған неғұрлым ертеректе жазылған және біршама ауқымды «көне түркі бітігі» мәтіндерінің бірі бола отырып, аталған жазба ескерткіш басқаларынан жанрлық тұрғыда ерекшеленіп, зерттеушілердің тұрақты назарында болды. Дегенмен, осыған қарамастан, қазіргі уақытта оның жеке бөліктерін талдап түсіндіру мен мазмұндауға қатысты көптеген сауалдар ашық қалып отыр. Зерттеушілердің бірауыздан шыққан пікіріне сәйкес, бұл туынды тілі орхон жазбаларына жақын. Кітап VIII ғасырдың бірінші жартысы IX ғасырдың басында жазылған деген болжам жасалған. Бастапқы басылымдарда мәтінді түсіндіру мәселесіне баса назар аударылған және оның басқа ерекшеліктеріне, мысалы, «Ырық бітігі» ескерткішін зерттеу тарихына назар аударылмаған. Мәтіннің мазмұнына және кітаптағы тараулар арасындағы шеңберлерге мән берілмеген. Кейін бұл шеңберлердің параграфтардың сандық таңбалануы болып табылатыны анықталған, олардың болжау үдерісіндегі маңызы біршама болған. Болжам жасаушыға қандай жорамал-параграфтың «түсетіні» арнайы бал ашу сүйегінің көмегімен анықталатын болған, оның пішіні параллелепед түрінде болған және төрт қырында бірден бастап төртке дейін ойық көзшелер болған, олардың саны мәтіндегі шеңберлерге сәйкес келген. Бал ашушыға түскен параграф сүйекті үш мәрте лақтырғанда параллелепед қырларындағы шеңберлер санының ретімен анықталған (Ыркбитиг: Древнетюркская гадательная книга. 2004).

Параграфтардың қытайлық туындылар және Цзин мәтінімен («Өзгеріс кітабы») сәйкестігі жағдайларына баса назар аударылған, дегенмен, автор айтып кеткендей «Өзгеріс кітабы» мен «Ырық бітігі» тарауларының ұқсастығы қандай да бір мәтіннің аудармасын білдірмейді, орын алған жағдайды түйіндейді. Автордың пікірінше, «Ырық бітігі» жүйесі бал ашу әдістемесі ретінде

Таң дәуірінде Қытайдан Тибетке шамамен VIII ғ. бірінші жартысында келген бал ашу дәстүрлеріне ұқсас болып келеді. Түркі бал ашу кітабының шығу кезеңі де таң уақытына жатқызылады, алайда, осыған дейін басқа басылымдарда бірнеше мәрте айтылып кеткендей, бал ашу кітабының түркі нұсқасы аталған жүйелердің ешбірін дәлме-дәл қайталамайды. Мәтіннің кейбір ерекшеліктеріне байланысты, көптеген мамандардың күш салуына қарамастан оның жекелеген бөліктерін нақты талдап түсіндіруге қол жеткізу үнемі мүмкін бола бермеген. Осы тұрғыда аталған еңбек те ерекшеленбейді, автор мәтінді аударып талдап түсіндіруде әр түрлі авторлардың жұмыстарында берілген нұсқаларды ескерген, барлық жағдайларда бірдей түпнұсқа мәніне неғұрлым сәйкес келетін нұсқа таңдалды деп те айтуға болмайды.

Аталған қолжазбаның ең басты ерекшелігі, ең алдымен оның бізге дейін жеткен Түркі империясында пайдаланылған жазба түрі – бітікпен қағазға жазылған жалғыз шығарма болып табылатыны. Дунхуань Ұйғыр қағанатының құрамына кірмеген, сол себепті қолжазбаны мұнда Шығыс Түркістанға қоныс аудару кезеңінде көне түркі жазбасын меңгерген ұйғырлар алып келуі мүмкін деген болжам айтылады.

Қолжазбада ғылыми әдебиеттерде «бал ашу кітабы» деп аталатын бал ашу мәтіндерінің жинағы бар. Шығарма колофонында айтылғандай, ол «кіші динтар», «бурвагур» – манихей қауымындағы лауазымдар үшін жазылған.

Қысқа поэзиялық миниатюралар мұсылман түркілеріне дейінгі белгісіз болып келген күн-

делікті тіршілігін баяндайды. Олар адамды әр түрлі жағдайларда көрсетеді: аңға шыққан хан, күнкөріс табуға кеткен кедей, тәуекелді ойынға бет бұрған құмар ойыншы, ата-анасымен сөзге келіп қалып, артынан үйіне қайта оралған ұл. «Ырық бітіг» мәтінінің мақсаты бал ашып отырған адамды қорқыту немесе күйзелту емес, оның жағымды болжам алу мүмкіндігі көбірек. 65 мәтін бөлімінің 44 «бұл жақсы» немесе «бұл өте жақсы» тұжырымдарымен аяқталады және тек 20 ғана «бұл жаман» тұжырымымен аяқталады (Кляшторный, 2005: 75-80).

Поэзиялық миниатюралар шебер жазылған және көркемдік құндылығы аса жоғары, бұл оның түркі тілдес тарих әдебиетіндегі орнын анықтайды. Орхон шығармалары негізінен тарихи-батырлық сипаттағы мәтін түрінде болатын болса, «Бал ашу кітабының» мәтіні лирикалық жанра болады, түркі тілдес шығармашылықтың дамуының ерте кезеңдері туралы түсінік береді. «Бал ашу кітабының» кейіпкерлері құдайлар, адамдар және жануарлар болып табылады. Аталған кітапты зерттеумен көптеген ғалымдар шұғылданған, бірақ қаншалықты зерттелсе де, мәтінде соғұрлым ақтаңдақтары қалған.

Көне түркі жазба ескерткіштері түркі ұлыстарының тарихының бағалы және бірегей мұрасы болып табылады. Көне түркі бітік жазбасымен жазылған сирек кітаптар Англия, Германия және Жапония қорларында сақталған. Олар түркі халықтарының мәңгі танымының қайнар бұлағы болып қала береді.

Әдебиеттер

Базылхан Н. Древнетюркская битик, фоно-морфемная структура письменности и проблемы интерпретации текстов / Тувинский институт гуманитарных исследований «письменное наследия тюрков» // Международный симпозиум, посвященный 110-летию дешифровки орхон-енисейской письменности и 100-летию выхода в свет труда Н.Ф. Катанова «Опыт исследования урянхайского языка», 14-17 октября, 2003 г. Тезисы. – Кызыл, 2003. – С. 31-35.

Кормушин И. В. Древние тюркские языки. – Абакан: Издательство Хакасского Государственного Университета им. Н.Ф. Катанова, 2004. – 336 с.

Кызласов Л.Р. Открытие государственной религии древних хакасов (северное манихейство и его роль в культурном развитии народов Сибири и Центральной Азии). – Москва-Абакан: Изд-во «Роса», 1999. – 10-11 с.

Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. – М.: Изд-во «Наука», 1965. – 210 с.

Зуев Ю.Л. Манихейское святилище под Таразом // Известия НЛН РК. Серия общественная. – 2004. – № 4. – 26-28 с.

Стеблева И.В. Жизнь и литература доисламских тюрков. – М.: «Восточная литература» РАН, 2007. – 208 с.

Ырқбитиг: Древнетюркская гадательная книга / Перевод, предисловие, примечания и словарь В.М. Яковлева // Бюллетень Общества востоковедов РАН. Приложение 4. м.: ив РАН, 2004. – 282 с.

Кляшторный С.Г. Манихейский мотив в древнетюркской «Книге предзнаменований» // Тюркологический сборник 2005. Тюркские народы России и Великой степи. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2006.

Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. – М.-Л.: АН СССР, 1951. – 203 с.

Орхонские надписи // Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона.

Виденгрэн Г. Мани и манихейство. – СПб.: Изд-во «Евразия», 2001. – 10-16; 188 с.

References

Bazylkhan N. Drevnetyurkskaya bitik, fono-morfemnaya struktura pis'mennosti i problemy interpretatsii tekстов //Tuvinskiy institut gumanitarnykh issledovaniy «pis'mennoye naslediya tyurkov». Mezhdunarodnyy simpozium, posvyashchenny 110-letiyu deshifrovki orkhono-yeniseyskoy pis'mennosti i 100-letiyu vykhoda v svet truda N.F. Katanova «Opyt issledovaniye uryankhayskogo yazyka», 14-17 oktyabrya, 2003 g. Tezisy. – Kyzyl, 2003. s. 31-35

Kormushin I. V. Drevniye tyurkskiye yazyki. – Abakan: Izdatel'stvo Khakkaskogo Gosudarstvennogo Universiteta im. N.F. Katanova ., 2004.-336s.

Kyzlasov L.R. Otkrytiye gosudarstvennoy religii drevnikh khakasov (severnoye manikheystvo i yego rol' v kul'turnom razvitii narodov Sibiri i Tsentral'noy Azii). – Moskva-Abakan: Izd-vo «Rosa», 1999. – 10-11s.

Klyashtornyy S.G. Drevnetyurkskiye runicheskiye pamyatniki kak istochnik po istorii Sredney Azii. – Moskva: Izd-vo «Nauka», 1965. – 210s.

Zuyev YU.L. Manikheyskoye svyatilishche pod Tarazom. - Izvestiya NLN RK. Seriya obshchestvennaya. 2004. – № 4. – 26-28s.

Stebleva I.V. Zhizn' i literatura doislamskikh tyurkov.-M: «Vostochnaya literatura» RAN., 2007. – 208s.

Yrkbitig: Drevnetyurkskaya gadatel'naya kniga. Perevod, predisloviye, primechaniya i slovar' v.m Yakovleva // Byulleten' Obshchestva vostokovedov PAH Prilozheniye 4. m.: iv RAN, 2004. yī 282 s.

Klyashtornyy S.G. Manikheyskiy motiv v drevnetyurkskoy «Knige predznamenovaniy» // Tyurkologicheskiy sbornik 2005. Tyurkskiye narody Rossii i Velikoy stepi. – M.,: Izdatel'skaya firma «Vostochnaya literatura» RAN, 2006.

Malov S. Ye. Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti. – M. – L.: AN SSSR., 1951. – 203s.

Orkhonskiye nadpisi. // Entsiklopedicheskiy slovar' F. A. Brokgauza i I. A. Yefrona.

Videngren G. Mani i manikheystvo. – Sankt-Peterburg: Izd-vo «Yevraziya», 2001. – 10-16; 188 s.